

6. Пехота О. М. Освітні технології: [навч.-метод. пос.] / О. М. Пехота – К.: А. С. К., 2001. – 256с.
7. Пометун О. І. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання / О. І. Пометун, Л. В. Пироженко. – К.: Видавництво А. С. К., 2004. – 192с.

**З. М. Мірошник,**  
**канд. психол. наук, доцент, докторант,**  
**Харківський національний педагогічний**  
**університет ім. Г. С. Сковороди**

## **КОНТИНУАЛЬНО-РОЛЬОВА СТРУКТУРА ОСОБИСТОСТІ**

*У статті на основі аналізу зарубіжних і сучасних вітчизняних підходів розроблена континуально-рольова структура особистості. Структура особистості, що пропонується, синтезована у три рівні: індивідуально-психологічний, міжособистісний і соціально-культурний (професійний). Рівні структури взаємопов'язані, взаємозалежні між собою і являють єдине ціле.*

*В статье на основе анализа зарубежных и современных отечественных подходов разработана континуально-ролевая структура личности. Структура личности, которая предлагается синтезирована в три уровня: индивидуально-психологический, межличностный и социально-культурный (профессиональный). Уровни структуры взаимосвязаны и взаимозависимы между собой и представляют единое целое.*

*According foreign and modern native approaches we worked auf an entire role structure of a person. The structure of a person which we prepuce is divided info 3 levels: individual- psychological, interpersonal and social-cultured (professional).*

**Постановка проблеми.** Сьогодні, мабуть, не треба проводити спеціального дослідження, щоб переконатися, що переважна більшість праць у сучасній психолого-педагогічній науці головним чином спрямована на визначення нових орієнтирів у психології виховання та навчання, пошуки нових підходів до розв'язання проблеми перебудови навчально-виховного процесу з орієнтацією на особистісну парадигму освіти, створення нового образу вчителя, підготовку справжнього професіонала.

Разом з тим, існує безліч трактувань поняття «особистість» та її структури як у загально-психологічному так і в соціально-культурному аспектах.

Розмаїття підходів, велика кількість дефініцій поняття «особистість» та її структури, свідчать з одного боку про актуальність даної проблеми для сучасної науки, а з іншого – про складність самого феномена.

Аналізуючи різні визначення особистості можна зробити висновок, що практично всі вони розкривають сторони одного і того ж цілісного явища (з конкретних позицій дослідника), розходячись у поглядах за ступенем повноти, змісту та рівнів опису даного феномену. Ядром цього цілого є структура особистості, в якій узагальнюються найважливіші якості,

властивості індивіда і суб'єкта а також відношення особистості до навколишнього світу, до суспільного оточення і до інших людей.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** Психологічна структура особистості в різних теоріях представлена і описана по різному. В зарубіжній психології найбільш відомими і яскравими є: психоаналітична теорія З. Фрейда та його послідовників і учнів. Основні ідеї цієї теорії стосуються структури особистості і зводяться до того, що особистість виступає суто внутрішнім психологічним утворенням людини, яке складається з трьох частин. Головною (основною) частиною структури особистості є підсвідоме – Ід (у термінології З. Фрейда); середню частину структури він назвав Его (актуальна свідомість особистості); третя частина – Супер-Его (цінності людини).

Аналітична теорія К. Юнга одного з учнів і послідовників З. Фрейда відрізняється від психоаналізу включенням до структури особистості колективного несвідомого, що складається з архетипів. Архетип – це колективно-успадковані форми сприймання й розуміння. Архетипічні форми можуть втілюватися у будь-якій архетипічній фігурі. До архетипічних фігур відносяться мати, батько, дитина, правитель, священник, лікар, учитель, герой, злочинець тощо.

В теорії рис особистості (Г. Олпорта, Р. Кетелла) її структура описується як взаємозв'язана система рис особистості. До найбільш відомих рис особистості вони відносять риси характеру людини.

Основним поняттям, за допомогою якого структура особистості характеризується в теорії А. Маслоу, є поняття «потреба». Внутрішня будова особистості, за А. Маслоу, являє собою упорядковану систему або ієрархію потреб, в якій верхню сходинку займає головна, найбільш вагома для людини на даному етапі її життя потреба. Якщо людина являє собою високо-розвинену особистість, то головною для неї стає потреба в самореалізації, що займає найвищу сходинку в ієрархії потреб.

Засновник індивідуальної психології А. Адлер припустив, що людська мотивація в основному представлена соціальними мотивами. Люди – це соціальні істоти. Вони співвідносять себе з іншими людьми, беруть участь у суспільній соціальній діяльності. Особистість у парадигмі А. Адлера цілісна і здатна до саморуху.

Представником когнітивного напрямку в психології особистості є Джордж Келлі. Він вважав, що людина – це дослідник, вчений, який прагне зрозуміти, інтерпретувати та передбачити світ своїх переживань, щоб ефективно взаємодіяти з ним. Теорія Келлі називається теорією особистісних конструктів. Він концентрує увагу на психологічних процесах, які дозволяють людям організувати та зрозуміти події, що відбуваються в житті. Конструкт – це особливий спосіб тлумачення світу. Це особливий суб'єктивний засіб, сконструйований самою людиною, перевірений нею на практиці, який допомагає їй сприймати й розуміти оточуючу дійсність,

прогнозувати й оцінювати події. Головна ознака конструкту – його біполярність. Вона обумовлена тим, що ми стверджуємо щось, водночас щось заперечуємо. Особистісні конструкти можуть формуватися та змінюватися в процесі життя людини. Кожна людина має свою унікальну систему міжособистісних конструктів. У середині себе особистісні конструкти людини організовані у вигляді ієрархічно влаштованої системи.

Важливою, на наш погляд, у розумінні й аналізі структури особистості є теорія соціальних ролей Д. Міда. Суть цієї теорії витікає з того, що кожна людина в житті бере на себе і завжди грає певні соціальні ролі у взаємодії з іншими людьми. На його думку, освоєними та вміло виконуваними людиною соціальними ролями визначається структура її особистості. Ролі, які людина частіше за інші бере на себе, в які вона поступово вживається настільки, що вони стають типовими (характерними) для неї, які вона виконує в різноманітних життєвих ситуаціях, і визначають людину як особистість. Саме Д. Мід вперше звернувся до проблем соціального навчання і тим самим значно вплинув на погляди багатьох видатних психологів. Він і його послідовники зробили спробу психологізувати соціальні відношення.

Цікавим і перспективним, на наш погляд, є проект синтезу двох вимірів психологічної структури особистості, який здійснив відомий німецький психолог Ф. Лерш. Він запропонував поєднання соціально-психологоіндивідуальний і діяльнісний плани особистості у вигляді двовимірної горизонтально-вертикальної схеми. Цей варіант побудови психологічної структури особистості підтримав свого часу і Г. С. Костюк.

У зв'язку з тим, що особистість слід розглядати як складну систему, у якій диференціюються та інтегруються психологічні властивості, що розвиваються в кожному з нас під впливом соціальних факторів, здійснення окремих видів діяльності та спілкування з іншими людьми, видатний український психолог вказує, що особистість можна вважати «системою систем» [3].

Основні вітчизняні психологічні школи особистості представлені концепціями Б. Ананьєва, Л. Божович, Л. Виготського, О. Ковальова, Г. Костюка, О. Леонтєва, В. Мерліна, В. Мяснищева, К. Платонова, С. Рубінштейна та ін.

Головною тенденцією розвитку психології особистості є реалізація структурного підходу, розробленого Б. Ананьєвим, за якого особистість розуміють як цілісне утворення, що включає в себе безліч взаємопов'язаних характеристик. У якості компонентів особистості Б. Ананьєв називає психічні процеси, стани, психічні та фізіологічні якості. Цілісність та унікальність особистості не відкидають, а передбачають наявність її особливої структури.

Л. Виготський зазначав: «Структурою прийнято називати такі цілісні утворення, які не складаються сумарно із окремих частин, являючи ніби їх

агрегат, але самі визначають долю і значення кожної з них, що входять до їх складу, частин» [2].

Так, К. Платонов висуває концепцію динамічно-функціональної структури особистості, що включає соціально-обумовлену підструктуру спрямованості особистості; підструктуру досвіду; підструктуру індивідуальних форм відображення та біологічно-обумовлену підструктуру.

О. Ковальов розглядає структуру особистості як взаємодію темпераменту, характеру, здібностей та спрямованості особистості. В. М'ясишев разом з психічними процесами, властивостями і станами включає в структуру особистості систему відношень. Систему відношень автор розглядає як системотворчий (структуруювальний) фактор. В. Мерлін структуру особистості описує як взаємний зв'язок і організацію властивостей особистості, її симптомокомплексів. При цьому нерозривними компонентами особистості, на думку психолога, є якості, кожна з яких виступає одночасно проявом і здібностей, і характеру, і спрямованості.

С. Максименко зазначає, що структура виникає як втілення функції, як орган цієї функції. Звісно, підкреслює вчений, її виникнення в свою чергу призводить і до змін самих функцій. Таким чином, структура особистості тісно пов'язана з процесом її становлення і вона є одночасно умовою і фактором подальшого розвитку особистості. Отже, структура являє собою цілісність, що включає в себе всі психічні (свідомі і несвідомі) і непсихічні складові особистості. Але вона – не є їх проста сума, а становить нову особливу якість, форму існування психіки людини. Це – особлива упорядкованість, новий синтез [4, с.172].

У сучасних роботах українських психологів С. Максименко, Т. Хомуленко в структурі особистості знаходимо такий психологічний компонент як психологічне здоров'я [4], [5].

У психологічній науці спроби формування базових системних засад побудови цілісної психологічної структури об'єднано у три аналітичних напрями: соціально-психолого-індивідуальний, діяльнісний та генетичний.

**Метою** даної статті є розробка континуально-рольової структури особистості на основі аналізу зарубіжних та сучасних вітчизняних теорій особистості та концепцій структури особистості як у загально психологічному плані, так і стосовно професійної діяльності вчителя початкових класів.

**Виклад основного матеріалу.** Аналіз численних вітчизняних і зарубіжних концепцій особистості засвідчує відсутність єдиної загальновизнаної структури особистості, як і єдиного загальновизнаного її трактування. У сучасній психологічній науці існує величезне розмаїття поглядів учених на структуру особистості, а також різноманітні, об'єднані цим терміном концепції і відповідні їм теорії, що визначають методологію вивчення особистості з точки зору конкретної концепції.

У нашому дослідженні ми спиралися на одну з найбільш фундаментальних, диференційованих та обґрунтованих структур особистості, запро-

понованих Б. Г. Ананьєвим [1]. Кожна людина як особистість проходить свій життєвий шлях, у межах якого відбувається соціалізація її як індивіда, формується соціальна зрілість. Структуру особистості автор відносить до суб'єктивних факторів, що впливають на стан особистості, динаміку її поведінки, процеси діяльності і всі види спілкування. Б. Г. Ананьєв вважав, що вивчення особистості починається з визначення її статусу, але уже при вивченні статусу зростає міра її активності у збереженні, або навпаки перетворенні власного статусу, залежно від соціальної спільноти, до якої вона належить. Саме, на основі статусу і в постійному взаємозв'язку з ним, будуються системи суспільних функцій – ролей, а також цілей і ціннісних орієнтацій особистості.

У контексті нашого обговорення, це професійний статус учителя початкових класів, що впливає на виконання його функціонально-професійних, психологічних та соціальних ролей. Позиція особистості (вчителя) як суб'єкта суспільної поведінки та різноманітної соціальної (педагогічної) діяльності являє собою складну систему відношень особистості вчителя, його установок, його цілей та цінностей. Все це розмаїття суб'єктивних якостей реалізується у визначеному комплексі суспільних функцій, репертуарі (переліку) соціальних ролей, що виконує вчитель у заданих соціальних ситуаціях розвитку.

Надзвичайно слушним для нашого дослідження є зауваження Б. Ананьєва про те, що із величезної кількості соціальних ролей, установок та ціннісних орієнтацій лише деякі входять до структури особистості. Отже, за Б. Ананьєвим до складу особистості входять: темперамент, здібності, задатки, мотивація, спрямованість, характер, воля, почуття, – а також цілий ряд особистісних характеристик: статус, соціальні ролі, мотивація поведінки, ціннісні орієнтації, структура і динаміка взаємин, що визначають світогляд, життєву позицію, суспільну поведінку та основні тенденції розвитку особистості.

Таким чином, можна думати, що лише за умови вивчення динамічних тенденцій особистості вчителя (потреби, мотиви, інтереси, бажання, цінності, ідеали тощо) – те, що вона хоче, що для неї важливо, до чого вона прагне, можна зрозуміти й пояснити зміст виконуваних нею ролей, її соціальний та професійний статус, рольову позицію, яку він (вчитель) займає в школі.

Отже, відповідно до ідей Б. Ананьєва, можна стверджувати, що статус, ролі та ціннісні орієнтації утворюють первинний клас особистісних якостей, що інтегруються певною структурою особистості. Саме ці особистісні характеристики визначають особливості мотивації поведінки, структуру суспільної поведінки, що утворюють нібито вторинний клас особистісних якостей. Найвищим інтегрованим ефектом взаємодії первинних та вторинних особистісних якостей, є характер і здібності людини. Враховуючи стратегічну організацію поведінки людини, у структуру особистості

надзвичайно важливо включити інтелект та волю, об'єднавши їх з усією мотивацією поведінки особистості.

Б. Г. Ананьєв вважає, що існують не лише функціональні залежності між якостями особистості, але і ціла низка інших, таких як каузальні, структурні та генетичні. Власні дослідження, аналіз зарубіжних концепцій особистості, дали можливість Б. Г. Ананьєву зробити висновок, що структура особистості будується не за одним, а за двома принципами одночасно. Перший – субординаційний або ієрархічний, – коли більш складні та більш загальні соціальні якості особистості підпорядковують собі більш елементарні та часткові соціальні й психофізіологічні якості. Другий принцип – координаційний, за якого взаємодія здійснюється на паритетних началах, що припускають ряд ступенів свободи для корелюючих якостей, тобто відносну автономію кожного з них.

Це важливий висновок для нашого дослідження особливостей рольової структури особистості. Такий підхід у розумінні особистості та її структури у психологічній науці відображається і на трактуванні поняття «континуально-рольова структура» особистості вчителя початкових класів.

Враховуючи вищезазначене поняття «рольова структура особистості» можна розглядати у широкому сенсі, як макроструктуру, як складне інтегральне утворення всієї структури особистісних якостей всієї системи, що об'єднує в собі: професійно важливі якості індивіда (соціальний інтелект); суб'єкта професійної діяльності (індивідуальний стиль педагогічної діяльності) та власне особистісні якості індивіда (якості, що характеризують потрібнісно-мотиваційну сферу особистості вчителя, її спрямованість, соціальний статус, функціонально професійні ролі, що визначають активну життєву позицію вчителя, його світогляд).

У даному контексті поняття особистість конкретизоване поняттям, що фіксує соціальні риси людини (Ананьєв Б. Г., Анциферова Л. І., Ковальов О. Г., Костюк Г. С., Леонтьєв О. М., Леонтьєв Д. О., Максименко С. Д., Мерлін В. С., Петровський А. В., Платонов К. К., Рибалка В. В.).

Майже в усіх визначеннях особистості підкреслюється її суспільна природа та включеність у ту чи іншу систему соціальних взаємин. Люди досить часто, відповідаючи на питання «Хто я?», описують свої ролі у стійких системах стосунків з іншими людьми: «мама», «дружина», «батько», «син», «донька» і т. ін. Соціальна роль як елемент структури особистості задається тим, що потрапивши в певну систему стосунків з іншими людьми в тій чи іншій якості, людина стикається з певними вимогами, які обов'язково висуваються й тому, хто опиняється на цьому місці, з системою очікувань, що в даній ситуації вона буде вести себе певним чином.

Починаючи з раннього дитинства, особистість в процесі соціалізації отримує від оточуючих людей певні знання про зміст різних ролей. Свого часу В. Мерлін зазначав, що дитина вперше починає становитися особистістю тоді, коли починає грати в рольові ігри. У концепції особистості,

яку розробив В. Мерлін підкреслюється, що своєрідність особистості проявляється не лише в її індивідуальних особливостях, але і в її соціальній типовості.

Таким чином, автор розглядає всю сукупність індивідуальних якостей людини як велику ієрархічну саморегулюючу систему, яку він назвав «інтегральною індивідуальністю». Ця динамічна система забезпечує пристосування організму до середовища. У ній учений відокремлює три ієрархічні рівні: система індивідуальних якостей організму, що включає біохімічні, загальносоматичні та нейродинамічні підсистеми; система індивідуальних психічних якостей, що об'єднує психодинамічні та психічні якості особистості; система соціально-психологічних індивідуальних якостей, що містить в собі: соціальні ролі в соціальній групі і колективі та соціальні ролі в соціально-історичних спільнотах. Третя підсистема в даній схемі є, на нашу думку, важливим моментом щодо побудови моделі рольової структури особистості, який визначає індивідуальний стиль педагогічної діяльності вчителя. Завдяки засвоєнню індивідуального стилю діяльності підвищується ефективність цієї діяльності, підсилюється позитивна мотивація, змінюється особистісний статус, відбувається засвоєння цілої низки соціальних та професійних ролей.

Найближче до визначення поняття «рольова структура особистості» у своїх тлумаченнях та поглядах підійшов Д. Мід, який зазначав, що людина знаходиться в постійній взаємодії з суспільством, людина – це модель тих міжособистісних відношень, які найбільш часто повторюються у її житті. Він довів, що у спілкуванні з різними людьми суб'єкт грає різні ролі, його особистість являє собою свого роду об'єднання різноманітних ролей, які вона постійно на себе приміряє, причому мовлення має найважливіше значення.

У сучасній психології існує багато концепцій, що розкривають поняття роль. Визначені його різноманітні аспекти. Т. Парсонс, оперуючи поняттям роль, прагне довести, що вона є основою не менш як трьох рівнів інтеграції – психологічного, соціального та культурного, являючи собою канал, де властивості та стани окремої особистості впливають на функціонування різних суспільних та культурних систем. С. Сарджент вважає роллю «культурну особистісну детермінанту», але зауважує, що роль ніколи не буває чимось одним із трьох наведених ланцюжків. Дж. Морено під роллю розуміє процес створення структури всієї людської поведінки, що визначається впливом малих груп. Використовуючи аналогії із світом театру, Дж. Морено підкреслював важливість для особистісної сутності імпровізаційно-творчого компоненту. Роль сприяє розкриттю спонтанних вільних дій людини, зумовлених її індивідуально-психічними властивостями. На думку Дж. Морено, програвання ролі є умовою об'єднання зі світом, виявленням не лише індивідуального, але й колективного, традиційного в особистості. Роль – це коло функцій, видів поведінки, що підходять для даного члена

групи та реалізуються в певному контексті. З розвитком групи виникають різні групові ролі. Для опису міжособистісної поведінки у групі застосовується широкий перелік стереотипних ролей, багато з них представлено у загальновідомій схемі «Типологічна структура ролей» (Рудестам К.).

Як бачимо, рольова структура особистості – це не просто рольовий набір, рольовий список або репертуар, що складається з соціальних ролей. Це специфічне цілісне утворення, що об'єднує різноманітні групи ролей (соціальні, психологічні, професійні і т. ін.) відповідно до рольової позиції, статусу та рангу особистості вчителя в процесі міжособистісних стосунків та педагогічної взаємодії.

Враховуючи вищезазначене, рольову структуру особистості вчителя початкових класів можна розглядати у широкому сенсі, як складне інтегральне утворення (цілісність, єдність) соціальних психологічних та функціонально-професійних ролей, виконуваних ним в залежності від індивідуального стилю його педагогічної діяльності, специфіки міжособистісного спілкування, а також впливу особистісних конструктів вчителя на його рольовий репертуар.

**Висновки.** Враховуючи ті підходи до вивчення структури особистості, що склалися на сучасному етапі, ми розглядаємо рольову структуру особисті як багатомірну модель (макросистему), що об'єднує в собі такі рівні: індивідуально-психологічний; міжособистісний; соціально-культурний (професійний).

Запропонована нами континуально-рольова структура інтегрує в собі найбільш адекватні, на наш погляд, уявлення про особистість і її структуру, тому не є новою. Разом з тим, вона дозволяє упорядкувати безліч виконуваних нею різноманітних ролей (соціальних, психологічних, професійних тощо) та функцій, що відповідають вимогам педагогічної діяльності вчителя початкових класів, розглянути ці ролі в межах цілісності та безперервності системи і визначити підходи до вивчення особистості вчителя.

Ми передбачаємо, що рольова структура особистості вчителя початкових класів, характеризується певними специфічними сполученнями, зазначених нами списків та репертуарів ролей, що забезпечують взаємодію різнорівневих якостей особистості та особливості їх динаміки.

#### *Список використаних джерел*

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев.-СПб: Питер, 2001. – 339 с.
2. Выготский Л. С. История развития высших психических функций: [собр. соч.] / Л. С. Выготский – М.: Педагогика, 1983. – Т. 3. – 366 с.
3. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк; [лід ред. Л. М. Проколенко]. – К.: Рад. шк., 1989. – 608 с.
4. Максименко С. Д. Психологія особистості: [підруч. для студ. вищих навч. закладів.] / С. Д. Максименко, К. С. Максименко, М. В. Папуча; [за ред. С. Д. Максименка] – К.: Видавництво ТОВ «КММ», 2007. – 297 с.
5. Хомуленко Т. Б. Основи психосоматики: [навч.-метод. посіб.] / Т. Б. Хомуленко. – Вінниця: Нова Книга, 2009. – 120 с.